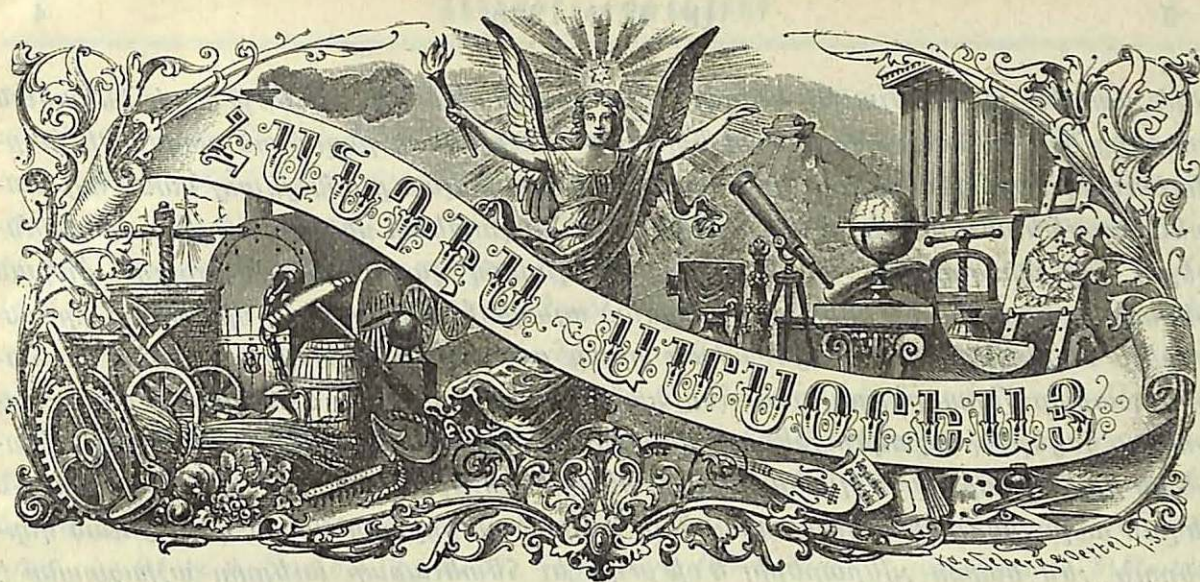

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԹ. ՑԱՐԻ 1925

Տարեկան՝ 1 ստեղծագործություն:

ԹԻԻ 1-2
ՅՈՒՆՈՒՍԻ-ՓԵՏՐՈՒՍԻ

Ե Ի Թ Ա Ղ Ա Կ Ա Ն Ք

(Շարունակություն):

Դ.

ԴՆԶ ԿՐՍՆՆ ՍԱԿԱՅՆ ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅ ԲՆԱԳԻՏՈՐՆԵՐԸ

Մանրամասնորեն մէջ բերուած այս ուսումնասիրութեան նպատակն ակնհայտ է. Robinson կը ջանայ ամենուրեք ստեղծել փաստեր ու երևոյթներ՝ անալոգիան հասնիլ կարենալու համար իր առաջադրածին. այսինքն վերագրել Եւթ աղի անքան միայն, որքան Եւթ աղ ինքն անձամբ իր յառաջաքաններուն մէջ կը խոստանայ արտադրել: Ինչ որ քացայայտ այս խոստումէն դուրս է՝ կեղծ է, անհարազատ է ու ծնունդ յետնագոյն ժամանակներու: Հայ քանասիրութիւնը սակայն չի կրնար ստէպ քաւարար նկատել Robinsonի պատճառարանութիւնները, որոնք դժբախտաբար գրեթէ առանց քացառութեան հիմնուած են յոյն քնագրական տուիքներու վրայ, մինչդեռ հայ հնագոյն քնագիրներու քովանդակութեան ու լեզուին մերձաւոր ու հիմնական ծանօթութիւնը բոլորովին ուրիշ արդիւնքներու պիտի առաջնորդէր ճշմարտախոյզ քանասէրը:

Եւթ աղ Պաւղոսի թղթերուն յառաջաքանը գրեց — խնդիր չկայ — 396ին, որուն ընդհուպ հետեւեցան Գործոց եւ Կաթ. թղթոց կազմածներն եւ ուրիշ թերեւս աղթական մանր գրութիւններ: Այս գործերն — անտարակոյս լիակատար — վերածուեցան հայերէնի հինգերորդ դարու առաջին կիսուն՝ հաւանաբար ինչպէս վերը տեսանք՝ 448ին: Ուրեմն քացայայտ է թէ հեղինակի եւ թարգմանչի միջեւ իսկապէս նուազ է ժամանակագրական անջրպետը, ու չկայ հետեւաբար ո եւ է հնարաւորու-

Թիւն մտածել փորձուելու թէ այսքան նեղ ժամանակամիջոցին Եւթադի իսկական գործերը նոր խմբագրութիւններու ենթարկուած ըլլան ու ընդունած քաղմաթիւ ներմուծումներ, որոնք անայլայլ ու անփոփոխ փոխադրուած ըլլան յետոյ նաեւ հայ մատենագրութեան: Իսկ Եւթադի անունով աւանդութեան մեզ փոխանցած գրութիւններու հայ ընագիրներն՝ առանձնապէս հինգերորդ դարու յատուկ լեզուով այնքան սերտօրէն զօդուած են իրարու ու կազմած այնպիսի անքակտելի միութիւն, որ աններելի աղիկամութիւն միայն պիտի ըլլար ազատօրէն հերձատել զանոնք ու հատուածաբար վերագրել այլեւայլ հեղինակներու ու զանազան ժամանակներու: Դասական հայերէնի աշակերտներու համար գոնէ քացարձակ ստուգութիւն է թէ եւթադեան իբր անհարազատ դատաւարտուած այն գրութիւնները, զորոնք հայ դասական լեզուն անքակտելիօրէն կը պարաւանդէ եւթադեան իբր հարազատ դաւանուած գործերուն՝ չեն կարող չվերարերիլ Եւթադի եւ հետեւաբար աւելորդ աշխատանք է նոյններն Եւթադէն տարանջատելու ու եւ է փորձ:

Մերձենանք այժմ՝ ու նկատենք մերձուտ ոսկեդարեան մատենագրութեան մեզի աւանդած դասական ընագիրներն ու ծանօթանանք անոնց գլխաւոր առանձնայատկութիւններուն, որոնք իրենց քարձր հնութեան շնորհիւ անսխալ վճիռներ արձակելու ճոխութիւնն ու առաւելութիւնն ունին:

Յառաջադասներ: Պաւղոսեան Թղթերու, Գործք Առաքելոցի եւ Կաթ. Թղթոց նախադրուած իսկապէս եւթադեան յառաջաբաններու հայ հնաւանդ Թարգմանութեան հետ մանրամասն համեմատութիւնը ընագիրներու ստորադիր ծանօթութիւններու վերապահելով, այստեղ կարեւորութենէ զուրկ չեմ՝ համարիլ մատնանշել հայ ընագիրներու քանի մը էական առանձնայատկութիւնները, որոնք անհրաժեշտօրէն նկատի առնուելու են այժմեան յոյն ընագիրներուն տալու համար իրենց նախկին ընկի ձեւն ու տարագր: Այսպէս Պաւղոսի Թղթոց յառաջաբանին յոյն գլխակարգութիւնը, որուն սկզբնական ձեւը խառնուելով քաղմաթիւ տարբերակներու՝ տուեած է իր գոյութիւնը, հայ ընագրին աւանդած ինքնայատուկ գլխակարգութեամբ է որ կը վերստանայ իր նախկին հարազատ ձեւը՝ *πρόλογος Παύλου τοῦ ἀποστόλου προτασόμενος εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς βίβλου* = «Յառաջաբան Պաւղոսի առաքելոյ նախակարգեալ ի գլուխ գրոց», (*Lüdtkke, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, 1916, էջ 74*), առանց ուրեմն յոյն ներկայ ընագիրներու մէջ պահուած Սարկաւազ կամ Եպիսկոպոս Եւթադի քացորոշ անուան, առանց *τῶν δεκατεσσάρων ἐπιστολῶν կամ τῆς βίβλου τῶν ἐπιστολῶν* շատ զարգացած ձեւերու¹ եւ էապէս տարբեր *v. Sodenի Originalfassung* համարած սա գլխակարգութենէն՝ *πρόλογος Εὐθαλίου διακόνου προτασόμενος τῆς βίβλου τῶν ἐπιστολῶν Παύλου τοῦ ἀποστόλου* (*Die Schriften des Neuen Testamentes in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt, I, 1, էջ 645*): Գործք Առաքելոցի յառաջաբանին գլխակարգութիւնը հայ ձեռագիրները կ'աւանդեն «Յառաջաբան Գործոց Առաքելոց» կամ «Յառաջաբան գրոց Գործոց Առաքելոց» ընթերցուածներով, ուրեմն յոյն ընագրին (*Reg. Al. 179*) պարզ *τῶν πράξεων* ի դէմ՝ հայ ծանօթ օրինակներն առանց քացառութեան հաստատուն կը պահեն «Առաքելոց» յաւելուածը, որուն եւթադեան յառաջագոյութեան մասին լրջօրէն կը կասկածի *Robinson (Euthaliana, էջ 16—17)*. Հետաքրքրական է սակայն դիտել տալ այս տեղ թէ Եւթադի հայ Թարգմանիչը նախա-

¹ Զարգացման աստիճանաւորումը տես *Dobschützի մտ, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1893, էջ 63*.

ընագրին, ինչպէս նաեւ յոյն քանի մը 22ներու մէջ ասորա-մակեդոնական այս թուագրութեան պակասը (Robinson, էջ 44 եւ Dobsehütz, անդ, էջ 67) հետեւաբար նախնական է եւ յետոյ է ներմուծուած Պաւղոսի վկայաբանութենէն: Հիմ չունի հետեւաբար Robinson յառաջաբանի այս թուագրութեան վրայ յենլով հաստատել փորձուելու թէ նոյնը might be taken as pointing to Syria — perhaps to Caesarea or to Antioch (էջ 44): — Հայ թարգմանութիւնը՝ Պաւղոսի յառաջաբանին մէջ հիւսուած չորեքտասան թղթերու ցանկը կը ներկայացնէ Ա. Բ. Գ.ով, որ եւթադեան յատկութիւն ըլլալուն, չէ կարելի զլանալ Եւթադի եւ հետեւաբար յոյն ընագրին ալ տալու է սկզբնական այս ձեւը (Շ. 523—528):

Վկայութիւն Պաւղոսի Առաքելոյ: — Պաւղոսեան թղթերու նախադրուած «յառաջաբանին ու վկայութեան հայերէն թարգմանութիւններուն լեզուական նոյնութիւնը ցոյց կու տայ թէ միեւնոյնն է եղած թարգմանիչը երկու ընագիրներուն» (Conybeare, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, 1904, էջ 51): Ուրեմն հայ թարգմանիչը 448ին արդէն իր եւթադեան սկզբնագրին մէջ անբաժան գտած է յառաջաբանն ու վկայութիւնը իբրեւ գործ միեւնոյն հեղինակի: Robinsonի վկայութիւնը Եւթադի զլանալու համար մէջ բերած փաստերն արհամարհելի չեն ի հարկէ. յոյն ընագրէն քաղուած երկրորդ փաստը (τῷ κατ' αὐτὸν μαρτυρίῳ) նոյն իսկ վճռական է ըստ Կոնիքիի ին itself conclusive (անդ, էջ 41), բայց մատնանշեմք թէ հայ ընագիրը «խորով վկայութեամբ» ընթերցուածով նման փաստի մը հնարաւորութեան տեղի չի տար ընաւ, ինչպէս նաեւ ասորի ընագիրը (B. M. add. 7157, fol. 196b), որուն գերմաներէն թարգմանութիւնը ճշգրիտ կը գուզնթանայ հայերէն ընթերցուածին՝ und es ward vollendet der heilige Apostel in seinem Martyrium (Dobsehütz, Euthaliusstudien, Zeitschr. f. Kirchengeschichte, 1899, էջ 124). իսկ անաշխին եւ երրորդ փաստերու ծանրակշռութեան գիտակից է եւ v. Soden երբ կը գրէ Die Kalenderbezeichnung am Schlusse (des Prologs) macht gegenüber dem Martyrium durch die umgekehrte Aufeinanderfolge der römischen und syrischen Datierung den Eindruck der Selbständigkeit (Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt, I, 1, էջ 656): Նոյնպէս կարելի չէ անտեսել վկայութիւնը եւթադեան հեղինակութիւն համարելու համար Zahnի մատնանշած դժուարութիւնը. ի՞նչ հարկ կար «վկայութիւն Պաւղոսի Առաքելոյ» խորագրով յառաջաբանին մէջ կիրարկուած ասութիւններու ու դարձուածներու ստրկական փոխառութեամբ քաղուածոյ փոքրիկ գրութիւն մըն ալ յօրինել ու կցել նոյն յառաջաբանին, որուն մէջ արդէն մանրամասնօրէն ուսումնասիրուած էին Պաւղոսի կեանքին ու վկայութեան պատմական ու ժամանակագրական պայմանները (Neue kirchliche Zeitschrift, 1904, էջ 325): Ըմբռնելով հանդերձ սակայն այս փաստերուն առաւել կամ նուազ ծանրակշիռ հանգամանքը՝ չենք կարող տարանջատել իրարմէ յառաջաբանն ու վկայութիւնը ու վերագրել զանոնք տարբեր հեղինակներու: v. Sodenի թուած 48 ձեռագիրներուն մէջ վկայութիւնը կը գտնուի միշտ կցուած յառաջաբանին, նոյնպէս առանց բացառութեան հայ ձեռագիրներու մէջ: Այս իրողութեամբ կը մղուի իսկապէս եզրակացընել Կոնիքիի թէ յառաջաբանն ու վկայութիւնը երբեք անկախ եղած չեն իրարմէ. եթէ Robinsonի կարծիքով յառաջաբանը հեղինակուած է 396էն շատ առաջ արդէն եւ 396ին է որ վկայութիւնը կցուած է յառաջաբանին, այս պարագային — դիտել կու տայ Կոնիքիի — պիտի ունենայինք ձեռագիրներ, ուր յառաջաբանը

պիտի գտնուէր առանց վկայութեան՝ *if... the martyrrium was added to the prologue in 396, we may expect to find in some codices the prologue without martyrrium* (անդ, էջ 42), որ սակայն գոյութիւն չունի: — Վկայութեան գրութեան ստոյգ թուականն եղած է 396. Իսկ յոյն մի քանի բնագիրներու մէջ գրութեանս կցուած 458 անտեղի թուականը բովանդակող հատուածը, որ ինչպէս տեսանք իրապէս կնճոռտ բնոյթ մը տուաւ եւթադեան հարցին, իսկական վկայաբանութեան հայերէն թարգմանութենէն ուղիղ 10 տարի յետոյ է որ խմբագրուած է, եւթադէն ընդօրինակող անծանօթ գրչի մը ձեռքով, իբրեւ երկրորդական յիշատակարան, որ յետոյ յոյն մի քանի օրինակներու մէջ անմօտէն պահուած է անայլալ ու աւանդուած յաջորդ սերունդներու¹: — Կոնիքիւր կը գրէ, վկայութեան հայերէն օրինակներու մէջ աւանդուած «ի հինգետասաներորդում՝ շրջանակի ամացն յամենանն յռնի, որ է մարերի», ընթերցուածը կը համապատասխանէ 332ին, զոր մերժելու ենք իբրեւ գրչագրական սխալ. պահպանակի բնագիրն է միայն (յամենանն յռնի, որ է մարգոյ [կարդա՛ մարգաց]), որ կը համապատասխանէ իրողութիւններու եւ կարելիութիւններու եւ ցոյց կու տայ թէ յառաջաբանն ու վկայաբանութիւնը թարգմանուած են հայերէնի հինգերորդ դարու կիսուն, որուն իրապէս ալ կը պատկանին լեզուագիտօրէն» (*Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, 1904, էջ 51): Ինչպէս ուրեմն Պաւղոսի թղթոց յառաջաբանին «յառաջ քան գերիս կաղանդացն յռնիս... որ է մարերի», նոյնպէս վկայութեան «ի հինգետասաներորդում՝ շրջանակի ամացն յամենանն յռնի, որ է մարերի» ընթերցուածը յետնադարեան հայ գրչագրի մը իմաստակութեան արդիւնքն է պարզ. ուղիղ զուգադրութիւնը պահուած է միայն վկայութեան առաջին թուականին մէջ՝ «յառաջ քան գերիս կաղանդացն յռնիս ամաց, որ է մարգաց ամիս», եւ Կոնիքիւրի էջմիածին գտած պահպանակի երկրորդ թուագրութեան մէջ՝ «ի հինգետասաներորդում՝ շրջանակի ամացն (*sic*) յամենանն յռնի, որ է մարգոյ (կարդա՛ մարգաց)»: Մարգաց ամիսն է որ կը համապատասխանէ հոովմէական յունիսին (յառաջ քան գերիս կաղանդացն յունիս = 29 յունիս), մինչդեռ «նոռմն»² զուգահաւասար դրուած «մարերի» կը համապատասխանէ 324ին՝ յունիսին եւ 200ին՝ յուլիսին. իսկ յառաջաբանի հայ թարգմանութիւնը գոյութիւն չունէր 396էն յառաջ, ուր սակայն «մարերի» մէկ կը համապատասխանէր մայիս 14ին կամ 15ին. հետեւաբար, կ'եզրակացնէ Կոնիքիւր, հայ օրինակներու մէջ պահուած յայտնապէս սխալ «մարերի»ի հետ անկարելի է ո եւ է համաձայնութեան գալ (*Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, 1904, էջ 50—51): — Զ.ի մօտ բուն վկայութեան այսինքն «Եւ ես ստոյգ նշանակեցի զժամանակ վկայութեան Պաւղոսի» հատուածին վերջը կը դրուի անմիջապէս *στίχοις 15*, որ *in Cryptoferratensi tantum codice habetur*,

¹ Ահա իր ամբողջութեամբ այս թուականը կրող յիշատակարանը. *καὶ ἀπὸ τῆς ὑπατίας τετάρτης μὲν Ἀρκαδίου τριτῆς δὲ Ὀνωρίου, μέχρι τῆς παρούσης ταύτης ὑπατίας, πρώτης Λέοντος Αὐγουστοῦ, ἰνδικτιῶνος δωδεκάτης, Ἐπιφ. ε', Διοκλητιανοῦ ροδ', ἔτη ξγ'. ὥς εἶναι τὰ πάντα ἀπὸ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν παρουσίας μέχρι τοῦ προκειμένου ἔτους ἔτη τετρακόσια ἑξήκοντα δύο, Ζ.* էջ 557: Հմմտ այս մասին *Robinson* (էջ 5—6), *Zahn*, *Neue kirchliche Zeitschrift*, 1904, էջ 325—326 եւ *v. Soden*, էջ 657—658:

² «Նոռմն» ընթերցուածը, որ անադարտ տառադարձուած է *τὼν ῥόμων* մը տարբերակն ունեցող յոյս բնագիրէ մը, սխալ է փոխանակ ըլլալու *τὼν δ' λ' ω*, որ նոյնպէս իր կարգին վրիպակ է *τῶ λ' ω* նախնականին, որ հաւանաբար նախապէս դրուած էր իբրեւ լուսանցագրութիւն ու յետոյ անցաւ բնագրին մէջ. *Լոսս 6* = Պաւսեմոս 5 = Յունիս 29: Հմմտ *Dobschütz* (*Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1893, էջ 67), *Robinson* (էջ 44) եւ *Conybeare* (*Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft*, 1904, էջ 50—51): Նոռմն ընթերցուածը կարելի է հայ բնագրին յոյս բնագիրներու որ դասուն պատկանիլը ցոյց տալու համար:

գարմանալիորէն հայ ձեռագիրներու մէջ չէ պահուած վկայաբանութեան այս տնահամարը:

Բովանդակութիւնը ընթերցողածոց: — Պաւղոսի թղթոց, Գործք Առաքելոցի եւ Կաթ. թղթոց ընթերցողածներու բովանդակութիւններն Եւթալի զանալու համար մէջ բերուած փաստերն այնքան տկար ու անկարեւոր են որ Robinson մերժումի ամենաթեթեւ քանածել մը կը ստիպուի հնարել՝ *it will be wisest for the present to abstain from attributing these tables to Euthalius himself* (Euthaliana, էջ 16): Ընթերցողածոց այս բովանդակութիւնները յոյն բնագիրներու մէջ կը վերջանան համանիւթ ծանօթագրութեամբ մը թէ հեղինակը ընթերցողածները կը բաժանէ (διείλον) ու բնագիրն յիսունական տներու կը ստքսէ՝ «եւ զգլուխսն ըստ իւրաքանչիւր ընթերցողածոցն առննթեր» կը դնէ «եւ զվկայութիւնսն որ ի նմին կրին եւ զայն եւս թէ որչափ տունք իցեն ընթերցողածոցն¹»: Այս ծանօթութիւնն ալ, որ v. Sodenի կարծիքով *ist sicher nicht Subskription, sondern eine Ankündigung der Behandlung des folgenden Textes der Briefe* (անդ, էջ 659) եւ ուր Եւթալի տողաչափական եռանդն առաւելապէս զգալի է, կը դժուարի Robinson վերագրել Եւթալի (էջ 17): Սակայն եւ այնպէս ինչպէս ընթերցողածներու բովանդակութիւնը, նոյնպէս կցուած ծանօթութիւնը (διείλον) կարելի չէ հերձել եւթալեան միութենէն, քանի որ դասական իսկատիպ բարբառով այնքան կանխօրէն ու այնքան սերտօրէն զօդուած են Եւթալի հարազատ գործերուն: — Հետաքրքրական է սակայն մատնանշել այստեղ թէ հայ ձեռագիրներու մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Գործք Առաքելոցի ընթերցողածոց բովանդակութիւնը, ինչպէս արդէն նկատած է Robinson (էջ 16, ծանօթ.), չափազանց համաճում է ու չունի խնդրական ծանօթութիւնը. իսկ Կաթողիկէ թղթերն ո՛չ անկախ ընթերցողածոց բովանդակութիւն կը ճանչնան եւ ո՛չ ծանօթութիւն. եւ զարմանալի գուգադիպութեամբ Եւթալ ինքնին իր յառաջաբանին վերջը կը յիշատակէ լոկ թէ պիտի ընթեռնու «տուն առ տուն կարգաւ զկաթողիկեայս թուղթսն եւ զգլխակարգութիւնսն, միանգամայն եւ զաստուածեղէն վկայութիւնսն», իսկ զլիւսաւորը, որ է ընթերցողածոց բովանդակութիւնը, կը թողու անյիշատակ: Այս խորհրդաւոր լռութեան պատճառը կը փորձէ լուսաբանել v. Soden ենթադրութեամբ թէ որովհետեւ Եւթալ իր գլխաւոր նպատակակէտէն չէր կրնար շեղիլ, պէտք է ընդունիլ թէ հնագոյն ընդօրինակող մը ուստով՝ մըն է փորձած այստեղ (անդ, էջ 673): Հայ ձեռագիրներու մէջ Գործք Առաքելոցի վկայութեանց բովանդակութեան ներկայ կարճացում վիճակը եւ Կաթ. թղթոց վկայութեանց բովանդակութեան պակասը չեմ՝ կարծեր որ հայ ընդօրինակողներու համաճումագրութեան կամ՝ զանցառութեան արդիւնք եղած ըլլայ պարզ, քանի որ խղճամիտ ու երկիւղած զբնագիրները խորապէս գիտակից էին թէ նման յանդունդն կրճատումներով անէծքի կը դատապարտուէին եւ «զմասն Կայէնի եւ Յուդայի» կ'առնուին: Արդ կարելի՞ է արդեօք կարծել թէ Գործք Առաքելոցի ընթերցողածոց բովանդակութեան յոյն նախնական բնագիրը, զոր անաղարտ պահած կ'երեւի հայերէն թարգմանութիւնը, Պաւղոսի թղթոց ընթերցողածներու ընդարձակագոյն հա-

¹ Այս մասին կը գտ. Zahn, Ohne jetzt zu untersuchen, was das Neue an dem Unternehmen des Mannes (Euthalius) war, und was alles er Vorgängern entlehnt hat, darf man doch behaupten, dass die Stiche, nach welchen er seine ganze Ausgabe der genannten Bücher (Թղ. Պղ., Գործ. Առ. եւ Կաթ. թղ.) mit Einschluss seiner eigenen Zutaten gemessen, und welche er am Rande seines Textes in Abständen von 50 Stichen angemerkt hat, ihrer Art nach keine anderen sind, als diejenigen, nach welchen lange vor seiner Zeit heidnische und christliche Bücher gemessen wurden, Geschichte des N. T. Kanons, II, էջ 386:

բազատ բովանդակութեան նմանողութեամբ ընդլայնուած ըլլայ ժամանակի ընթացքին եւ առած փոխեալ զփոխելիս եւթադեան ծանօթութիւնը: Կարելի է կարծել նոյնպէս թէ Կաթողիկէ թղթերուն յոյն երկու ձեռագիրներու մէջ միայն աւանդուած¹ ընթերցուածոց բովանդակութիւնը ինչպէս նաեւ կցուած ծանօթութիւնը՝ նոյնպէս նմանողաբար յերկրուած ըլլան նորագոյն յոյն հեղինակէ մը, քանի որ եւթադեան հնաւանդ հայ բնագիրները թոյլ չեն տար ընդունիլ թէ եւթադ իսկապէս խմբագրած ըլլայ Պաւղոսեան թղթերու ընթերցուածոց բովանդակութեան ու ծանօթութեան յար եւ նման ինքնակաց բովանդակութիւններ ու ծանօթութիւններ Կաթողիկէ թղթոց ընթերցուածներուն², այլ բաւականացած միայն իւրաքանչիւր թղթի գլխակարգութեան վերջը կցել, ինչպէս պիտի տեսնենք, ընթերցուածներու բովանդակութեանց համագումարը, այսպէս օրինակ «յառաջին թուղթն Պետրոսի ընթերցողաւծք ք. ընթերցողաւծք ու՝ տունս ձե. ընթերցողաւծք ու՝ տունս ճիւր», եւ այլն: Եթէ հաւանական նկատուի մեր ենթադրութիւնը, այն պարագային մասնաւոր կարեւորութիւն կը ստանայ ի հարկէ նաեւ *Robinson*ի ուսումնասիրութեան յատկապէս 16—17 էջերը: — Յատուկ ուշադրութեան արժանի է որ հայերէն ձեռագիրներու մէջ ընթերցուածոց բովանդակութեան բնագիրը ստեղծ եռագոյն մեկանով է որ կը ներկայանայ. Մատենադարանիս Թ. 71 Ձեռագրին մէջ օրինակի համար բուն բնագիրը կը գրուի սեւադեղ, խորագիրը, գլխագրերն ու վկայութիւններու շարունակական թիւերը՝ կարմրագիր, իսկ գլուխներու գլխագրերն ու շարունակական թիւերը՝ կանաչ մեկանով, այսպէս «Ը[կարմիր]նթերցուածն ա [սեւ]. Գ[կանաչ]լուխս դ[սեւ]՝ ա, բ, գ, դ [կանաչ]. Վ[կարմիր]կայութիւնս թ [սեւ]՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, ը, թ [կարմիր]. տունս միւր [սեւ]», Վենետ. Մխիթ. Մատենադարանին Թ. 1 Ձեռագրին ալ այսպէս եռագոյն է, ինչպէս պատահմամբ կը յիշատակէ Սարգիսեան գրելով «ի Հռովմայեցւոց թղթին ընթերցուածք եւ: Գլուխք ժթ, ժթ (կանաչ դեղով առննթեր), Վկայութիւնք խը, խը (կարմրադեղիւ)», Մայր Յուցակ, Ա, էջ 15: Դժբախտաբար Թ. 3, 5, 7, 8, 10, 12, 193, 195 եւ 196 ձեռագիրներու մէջ պահուած բովանդակութեանց մասին չափազանց ժլատ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Սարգիսեան, որով կարելի չէ յիշել այստեղ թէ դեռ որ ձեռագիրներն այսպէս եռագոյն կամ՝ դեռ ուրիշ գոյներով կը ներկայացնեն բովանդակութիւնը: Մակէթի *Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale* ցուցակագրութեան մէջ հրատարակած եւթադեան բովանդակութեան Հայագիգի շատ խեղճ հատակտորն ալ կու տայ սեւ, կարմիր, կանաչ բնագիրը, էջ 137—138³. մինչդեռ Մատենադարանիս Թ. 113 Ձեռագիրը բուն բնագիրը կ'ընդօրինակէ սեւադեղով, խորագիրն ու վկայութեանց շարունակական թիւերը՝

¹ Կարելոյ է անգամ մըն ալ շեշտել թէ Գործք Առաքելոցի ընթերցուածոց բովանդակութիւնը *in Regio Alexandrino tantum codice reperitur* (Z., էջ 411), իսկ Կաթ. թղթոց ընթերցուածոց բովանդակութիւնը բաց ի *Zacagni*ի գլխաւոր օրինակէն, *cum omnibus, quae sequuntur, usque ad argumentum epistolae Jacobi, habentur etiam in Cryptoferratensi, in caeteris codd. desunt* (Z., էջ 478. տես համդ. Ամմ. 1924, էջ 487):

² Ջօհնապեան կը ծանօթագրէ թէ «բաց ի յառաջաբանից աստի եւ ի ցուցակաց գլխոց գործոց եւ թղթոցն առաքելոց. Եւթադիոսի արարիալ է նա եւ բովանդակութիւնս ընթերցուածոց...: Այլ հայկական օրինակք մեր ունենով եւեթ գլուխոսեան թղթոցն, պատշաճ համարեցար զանց առնել եւ գտովաւ, իբրեւ անկատար՝ եւ անպէտ մեզ առ այժմ» (էջ 766), այս կարծիքին սակայն հաւան չէ Սարգիսեան «վասն զի այդ կարգադրութիւնները կը գտնուին նոյն իսկ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթողիկէայ թղթոց լուսանցքներու վրայ, եւ կը յարէ. «Այսպիսի կարգադրութիւնը շատ հին են եւ յունարէնէ թարգմանուած՝ Բ. Թարգմանեաց ձեռքով, որոնք ըստ խորնայնայ, յԱղեքսանդրիա հիմնադրով վերաբանութեանց Ս. Գրոց, յետոյ Թարգմանեցիմ եւ յրացողիմ առաջնոց պակասը» (!), Մայր Յուցակ, Ա., էջ 807:

³ Տես այս հատակտորի մասին վարդանեան, համդ. Ամմ. 1924, էջ 191—192:

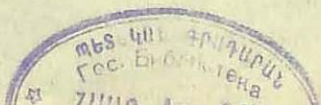
կարմրագրով, զլխագրերն կարմիր եւ կապոյտ խառն, իսկ զլուխներու շարունակական թիւերը՝ միայն կապոյտ, այսպէս «Ը[կարմիր]նթերցուածն ա զլուխս ունի դ [սեւ]՝ ա, բ, գ, դ [կապոյտ], վկայութիւնս ունի թ [սեւ]՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, ը, թ [կարմիր], տունը միւր [սեւ]»։ Բովանդակութեանս տնտեսամարդը դրուած է «բաժանեցի» ծանօթութեան ծայրը՝ «տունը ոկ», մինչդեռ յոյնը նոյնպէս ծանօթութեան վերջը կը գետեղէ $\sigma\tau\acute{\epsilon}\chi\omicron\iota \xi' = \kappa$, որուն համաձայն պէտք է ուղղել անպայման հայուն յայտնապէս եղծ «ոկ» ընթերցուածը։ Լոկ հետաքրքրական են եւ զուրկ զիտական կամ՝ պատմական ո եւ է կորիզէ Մխիթար Երզնկացւոյ «ոկ»ի լուծման նուիրած սա տողերը. «Առաջին միտք զայս ասեն՝ թէ յուսումնասիրէն մինչեւ ի յո եւ ի կենն ՈԿ տուն է...։ Երկրորդ՝ թէ այն առաքինի այրն՝ որ ցանկ է արարեալ Առաքելոյն, այնչափ մեծամեծ տներ է բաժանել զԱռաքեալն, որ ի Ո եւ ի Կ տուն է բերել։ Երրորդ՝ ասեն թէ յորժամ Եւթաղի առնէր զցանկն՝ նա Եգիպտացոց թուականն Ո եւ Կ էր¹»։

Բովանդակութեանս ստորագծեղէն վկայութեանց։ — Ինչպէս նկատեցինք Գործք Առաքելոցի վկայութեանց համառօտ (Z., էջ 542) եւ ընդարձակ (Z., էջ 549) բովանդակութիւններու ներքին անհամաձայնութիւններէն կը մղուի Robison հաստատել թէ անհարազատ է համառօտ բովանդակութիւնը, մինչդեռ ընդարձակ բովանդակութիւնը ստուգապէս հարազատ գործ է Եւթաղի։ Կը փութամ՝ նախ շեշտել յատկապէս այս տեղ թէ հայ ձեռագիրներու մէջ Գործք Առաքելոցի աստուածեղէն վկայութեանց ո՛չ համառօտ բովանդակութիւնը գոյութիւն ունի եւ ո՛չ ընդարձակը, այլ միայն «ընթերցուած»-ոց ծայրն անընդմիջապէս կը կցուի զլուխներու, վկայութեաններու եւ տներու ընդհանուր համագումարը՝ «զլուխք իս. վկայութեանք յ, տունք սշծգ», որոնք յոյն ընագրին մէջ (Z., էջ 411) ընթերցուածոց բովանդակութեան սկզբնատրութիւնը կը կազմեն։ Վերյիշելով հայ զրչագիրներու երկիւղածութեան մասին վերն յառաջ բերուած խորհրդածութիւնը՝ նոյնպէս պատահական երեւոյթ չեմ՝ համարիր հայ ձեռագիրներու կարեւոր այս պակասը եւ կը տարուիմ՝ հարցնել թէ կարելի՞ է արդեօք հաստատել կամ՝ ենթադրել թէ ընթերցուածոց բովանդակութեան նման՝ Գործք Առաքելոցի աստուածեղէն վկայութեանց համառօտ եւ ընդարձակ բովանդակութիւններն ալ յոյն անծանօթ խմբագրի մը կողմանէ Պաւղոսի թղթոց համառօտ ու ընդարձակ իսկապէս հարազատ բովանդակութեանց կաղապարէն ձուլուած ըլլան յետոյ եւ ազուցուած եւթաղեան գրութիւններուն։ Այս հարցման որոշ պատասխանը կարծես Եւթաղ ինքն անձամբ կու տայ երբ Պաւղոսի թղթոց յառաջաբանին մէջ կը գրէ բացորոշ թէ «անտոռաժեղէն գրոց վկայութեանց դիւրուոյց զիտան արուեստախօսեալ», պիտի բովանդակէ, մինչդեռ Գործք Առաքելոցի յառաջաբանին մէջ չի տար նման խոստում։ Կաթ. թղթոց համառօտ (Z., էջ 480) եւ ընդարձակ (Z., էջ 482) վկայութեանց համապատասխան վկայութիւններ կը պակսին նոյնպէս հայ ձեռագիրներու մէջ, հակառակ Եւթաղի բացայայտ յայտարարութեան թէ «միանգամայն եւ զատոռաժեղէն վկայութեանն ըստ իմում՝ տկարութեան կարգեցից», այս յայտարարութիւնը կ'երեւի թէ կ'ակնարկէ առաւելապէս հայ ձեռագիրներու մէջ Կաթ. թղթոց իւրաքանչիւրին զլխակարգութեանց ծայրը կցուած շատ հին մասն ծանօթութիւնները, ուր, ինչպէս Գործք Առաքելոցի ընթերցուածոց վերջը, կը հաւաքուին ընթերցուածներու, զլուխներու, վկայութեանց եւ տանց ընդհանուր համագումարներն՝ այսպէս օրինակ «յառաջին

¹ Սարգիսեան, Եւագր, էջ 377-378, ուր դարձեալ զգալի է թէ Սարգիսեան իր ուսումնասիրած նիւթին բաւականաչափ չէ տիրացած։

թուղթն Պետրոսի ընթերցուածքը. ընթերցուած ա՛ տունս ձէ, ընթերցուածը՝ տունս ճիւր: Գլուխսը, վիսայութիւնս ժող, տունս մէջ: Բովանդակութեանց համառօտ ու ինչպէս կը կարծեմ՝ եւթադեան այս ձեւն աչքի առաջ ունենալով, կը փորձուիմ՝ կարծելու թէ նաեւ Կաթ. թղթոց յոյն թէ՛ համառօտ թէ՛ ընդարձակ վկայութիւնները Պաւղոսի թղթոց հարազատ վկայութիւններու հետեւողութեամբ աշխատասիրուած են ու ներմուծուած Եւթադի գործերուն մէջ՝ Պաւղոսի թղթերուն՝ եւ Գործք Առաքելոցի ու Կաթ. թղթոց եւթադեան կազմածին մէջ յօրինուածութեան նոյնութիւն ստեղծելու դիտումով: Զօհրապեան կը ծանօթագրէ թէ հայկական օրինակը միայն պաւղոսեան թղթոց վկայութիւններն ունին (Աստուածաշունչ, էջ 766), Սարգիսեան սակայն առանց ինդիքը մանրամասն քննութեան ենթարկելու՝ Զօհրապեանի այս տեղեկագրութեան դէմ կ'արտայայտուի, «վասն զի այդ կարգադրութիւնները կը գտնուին... նոյն իսկ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթողիկէայ թղթոց լուսանցքներուն վրայ» (Մայր Յուցակ, Ա, էջ 807) եւ կամ՝ «մէջ բերուած վկայութեանց աղբիւրներն ասկէց գրեթէ մէկ դար առաջ գրուած Նոր կտակարանաց օրինակներու լուսանցից վրայ իսկ նշանակուած են» (անդ, էջ 16): Ես իմ տրամադրութեանս տակ ո՛չ այնքան հին եւ ո՛չ ալ մեծ քանակով Նոր կտակարաններ ունիմ. Մատենադարանիս Թ. 71 Ձեռագիրը սակայն լիովին կը նպաստէ ինձ առաջքն առնելու թիւրիմացութիւններու, որոնց ենթարկուած է Սարգիսեան իր հապճեպ ու մակերեւութային քննարկութեան շնորհիւ: Թ. 71ի լուսանցագրութիւնները քննելով մանր ու համեմատութեան բերելով եւթադեան բովանդակութեանց հետ՝ կարելի է հաստատել վստահաբար թէ Պաւղոսի թղթոց լուսանցագրութիւնները ճշտիւ ու անսայթաք կը համապատասխանեն եւթադեան ընթերցուածներու, գլուխներու, վկայութիւններու եւ տներու քանիօնութեան եւ հետեւաբար ունին եւթադեան սկզբնաւորութիւն, մինչդեռ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթողիկէ թղթոց լուսանցագրութիւնները շատ քիչ եզրներ ունին համաձայնութեան գալու Եւթադի յոյն ընագիրներուն հետ եւ որ ամենակարեւորն է նոյն իսկ ոճի էական տարբերութիւն ցոյց կու տան. այսպէս մինչ Պաւղոսի թղթոց լուսանցագրութիւններուն մէջ անվրէպ է յօդոյն բառին համար Եւթադի թարգմանչին գործածած «տոռնք» բառին կիրարկութիւնը, Գործք Առաքելոցի եւ Կաթողիկէ թղթոց լուսանցագրութիւններու մէջ ո՛չ մէկ տեղ կայ «տոռնք», այլ միշտ ու ամենուրեք «տոխք» յունածեւը՝ Պաւղոսեան թղթերու վկայութեանց մէջ յառաջ բերուած հեթանոս մատենագիրներու տեղիքներն անպայման կը կրկնուին անփոփոխ նաեւ ի լուսանցս, մինչդեռ Գործք Առաքելոցի մէջ առնուած «նորա եւ ազգ իսկ եմք» (Ժէ, 28) խօսքին չկայ յոյնին Ἀνάτος ἀποστολῆς καὶ Ὁμῆρου ποιεῖσθαι տեղիքին համապատասխան (Z. 420) լուսանցագրութիւն. Պաւղոսի թղթոց վկայութիւններու մէջ անվաւերական գրքերէն մէջբերուած խօսքերու տեղիքները նոյնպէս միշտ անփոփոխ կը յիշատակուին լուսանցքի վրայ, մինչդեռ Կաթ. թղթոց մէջ Ենովքէն ու Մովսէսէն մէջ բերուած անվաւերական վկայութիւններու ո եւ է յիշատակութիւն չկայ նոյնպէս լուսանցքներու վրայ: Ուրեմն հնաւանդ հայ դատական Մատենագրութիւնը Եւթադի իբր հարազատ գործ գիտէ միայն Պաւղոսեան թղթերու աստուածեղէն վկայութեանց համառօտ եւ ընդարձակ բովանդակութիւններն ու ասոնց համապատասխան լուսանցագրութիւններն, իսկ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթողիկէ թղթոց վկայութիւններուն եւ համապատասխան լուսանցագրութիւններուն

1 Այս բառին Գործք Առաքելոցի լուսանցքներու վրայ կատարած դերի մասին Եւազքի հրատարակութեան ներածութեան մէջ Սարգիսեանի նուիրած տողերն իսկապէս տարօրինակ են, էջ 50:

համար յոյն բովանդակութեանց նման ո՛չ համառօտ եւ ո՛չ ընդարձակ բովանդակութիւններ կը ճանչնայ եւ կը վաւերացնէ, այլ միայն վկայութիւններու ընդհանուր համագումարը ցոյց տուող համառօտ ծանօթագրութիւններ, զորոնք միայն կը կարծեմ թէ պէտք է համարիլ Եւթաղի իսկապէս հարազատ բովանդակութիւնները, հիմնուած մասնաւորապէս Եւթաղի Գործոց յառաջաքանին մէջ Աթանասին ուղղած քացորոշ սա խօսքերուն՝ «առաքեցի առ քեզ կարձ ի կարձոյ (ἐν βραχεί) ըստ իւրաքանչիւր կարգի յարինեալ զաւսկառատոռն (ὁλιγοστέρι) թողանդակութիւն» եւ իրապէս կարելի՞ է հայ թարգմանութեան մէջ պահուած ընթերցուածներու եւ վկայութեանց բովանդակութենէն աւելի «կարճ» եւ «սակաւատուն» բովանդակութիւն երեւակայել: Այս իրողութիւնները կը խախտեն բնականաբար այն շատ տարածուած կարծիքը, որուն թարգման են *v. Sodeni* սա տողերը՝ *natürlich ist der Text der Akten (und der katholischen Briefe) ebenso ausgestattet, wie bei Pls.* (էջ 694): Յոյն բնագիրներու մէջ աւտոռաժեղեմ վկայութիւններու կարգին մէջ կը բերուին անխտիր նաեւ վկայութիւններ ոչ միայն Մովսէսի, Ենովքայ, Եղիայի եւ Երեմիայի անվաւերական գրութիւններէն (*Z.* 485, 556, 561, 567), այլ եւ Հովն, Սենանդր, Արատոս եւ Եպիմեւնիդէս արտաքին փիլիսոփաներէն (420, 558, 567) եւ լակոնացի առասպել մը (588); զորոնք սակայն դժուարաւ կարելի է աւտոռաժեղեմ մակդիրի ենթարկել. այս պատճառաւ անշուշտ կը հարցնէ *Zahner* թէ այս ամէնը իսկապէս եւթաղեան ծագում ունին (*Neue kirchliche Zeitschrift*, 1904, էջ 388, ծանօթ.): Զորեքտասան թղթոց վկայութիւններու շարքին հիւսուած յառաջբերութիւններու մասին միայն դրական է ի հարկէ այս հարցման մեր տալիք պատասխանը, սա շատ կարեւոր դիտողութեամբ միայն թէ անվաւերական հեղինակները փոխանակ յականէ յանուանէ յիշատակելու՝ հայ թարգմանութիւնը ամէնուն համար առհասարակ կը գործածէ միաձեւ «այլուստ», բայց թէ՛ բնագրին մէջ եւ թէ՛ լուսանցքի վրայ. այսպէս էր արդեօք յոյն նախնական բնագրին մէջ ալ: — Հայ ձեռագիրներու մէջ վկայութեանց ինչպէս համառօտ նոյնպէս ընդարձակ բովանդակութիւնները պահած են տնահամար, առաջինը յոյն բնագրին յար եւ նման «տունք հը = օդ» (*Z.*, էջ 546), իսկ երկրորդը «տունք յ» կամ «գճ», որ զետեղուած է ճիշտ, ինչպէս համառօտ բովանդակութեան մէջ՝ «եւ կրկնաքանեցան» հատուածէն վերջը. *Z.*ի մօտ չկայ այս տնահամարը. այս պակասն ալ ի զուր կ'օգտագործէ *v. Sodeni* ապացուցանելու համար թէ ընդարձակ բովանդակութիւնն եւթաղեան ծագում չունի (էջ 663):

Յետաջագիրք: — Պաւղոսի թղթոց վկայութեանց կրկին բովանդակութիւններուն նախադրուած յառաջագիրներուն մէջ կը տեղեկագրէ Եւթաղ թէ պիտի գործածէ սեւագիր եւ կարմրագիր. կարմրագիրը պաւղոսեան թուղթերու իւրաքանչիւրին հետ նոր պիտի սկսի, մինչդեռ սեւագիրը պիտի անընդհատ շարունակուի չորեքտասան թղթերու տեւողութեամբ. *Robinson* սակայն նկատելով որ *Cod. H*ի լուսանցքին վրայ թուարկութեան առաջին շարքը միայն գոյութիւն ունի եւ վերջնագոյն ձեռագիրներու մէջ է որ երկրորդական թիւերը կը սկսին երեւան գալ՝ կը հարցապնդէ «կրկին թուարկումը նախնական է եւ թէ Եւթաղ անձնապէս գործածեց արդեօք սեւ եւ կարմիր՝ երկու շարքերու միջեւ զանազանութիւն դնելու համար», որովհետեւ իսկապէս շարացի է *Cod. H*ի հնութիւնը՝ կը վարանի *Robinson* ընդունիլ որ *Cod. H* եւթաղեան կազմածը անկատար ձեւի մը տակ աւանդած ըլլայ մեզի եւ բանաւոր կը համարի ենթադրել թէ «երկրորդ թուարկումը եւթաղեան շատ պարզ տարագին վրայ կատար-

բուսած քաղմաթիւ կերպաւորումներէն մին է որ մեզի կը ներկայացընէ. այս ենթադրութեամբ իբրեւ յետնագոյն ժամանակներու ծնունդ կը ժխտուի ի հարկէ յառաջագիրներու ալ հարազատութիւնը: Յառաջագիրներու հարազատութիւնը սակայն երաշխաւորած է մատոցեան դարու դասական հայ լեզուն, որով անքակտելիօրէն միացած են անոնք Եւթաղի միւս գործերուն հետ ընդհանրապէս եւ վկայութիւններու բովանդակութեանց հետ յատկապէս, այս մասին տարակոյս չկայ բնաւ. գալով սեւ եւ կարմիր թիւերու եւթաղեան գործածութեան՝ Cod. Hէն շատ աւելի հին հայ ձեռագիրները պահած են անաղարտ թուարկումի իսկապէս նախկին տարագը, որ սակայն ամէն պարագայի տակ Robinsonի հաստատել փորձածը չէ: Վկայութեանց համառօտ բովանդակութեան յառաջագրին մէջ կը գրէ Եւթաղ.

“որ թիտլ թիւս է (δὴ τὸν μέλανος ἀριθμὸς) գրանիաւնութիւնն միայն յայտնէ իւրաքանչիւր գրոցն վկայութեանց, իսկ որ կարմիրով (δὴ τὸν κόκκινον) գրուածն միանգամայն եւ գրանիաւնութիւնն ըստ իւրաքանչիւր թղթոցն եւ կանոնի դարձեալ ի մեջի նոյնպէս առընթերակայ թուոցն որ կայ դէպ նոցին իսկ բանից առաքելական գրոցս: Եւ դադարն նրկոթին թիւքն եւ դարձեալ սկիզբն աննն ըստ թղթոցն:”

Որ է ըսել ս եւ ա գ իրը ցոյց պիտի տայ թէ օրինակի համար Հոովմայեցոց թղթին մէջ ծննդոց գրքէն քանի՛ վկայութիւն գործածած է Առաքեալը՝ “ի Հոովմայեցոց թղթին վկայութիւնք խը” [սեւագիր]: ՅԱրարածոց գ [սեւագիր], որուն իսկոյն պիտի կցուին կարմրագիր թիւեր, որոնք պաշտօն պիտի ունենան ցոյց տալ թէ օրինակի համար Հոովմայեցոց թղթին մէջ ծննդոց գրքէն առնուած վկայութիւնները Ս. Գրոց ուրիշ տեղերէն քաղուած վկայութիւններու մէջ քաներո՞րդ կարգը կը գրաւեն եւ քանի՛ են. օրինակ թէ՛ “յԱրարածոց գ [սեւագիր]” վկայութիւնները՝ գ, բ, թ, ժ, ժբ, ժգ [կարմրագիր], կարգն ունին: Այս թիւերը առաքելական թղթոց լուսանցքին վրայ նշանակուած թիւերուն ալ պիտի համապատասխանեն ու երկու թիւերն ալ իւրաքանչիւր թղթի վերջաւորութեան հետ պիտի վերջանան ու սկզբնաւորութեան հետ պիտի սկսին վերստին: Իսկ աստուածեղէն վկայութեանց ընդարձակ բովանդակութեան նախադրուած յառաջագրին մէջ՝

“որ կարմիրով է ի մինաւորէ սկսեալ թիւն գրուածն եւ գրանիաւնութիւնն յայտ առնէ ըստ իւրաքանչիւր թղթոցն վկայութեանց եւ դադարէ դարձեալ ըստ թղթոյն: Իսկ որ թիտլն է եւ որ ի ներքոյ համարէն թիւ է ամենայն գրոց եւ ամէն ընդ ընթերցուածոցն մինչեւ ցգլուեւ եւ ցուցանէ մեզ գրանիաւնութիւնն ըստ ամենայն գրոց վկայութեանց:”

Եւ կը դրուի

“առ ընթեր իւրաքանչիւր սոցա իւր թիւ, զի գիտել մարթասցես թէ գրաներորդ վկայութիւն առեալ իցէ յիշատակելոյ միանգամայն եւ առընթեր եղելոյ գրոցն առաքելոյ եւ գտանիցես գկարմիրովն թիւ կանոնեալ ընդ միւսանգամ՝ ի ներքս ընթերակաց նոցին իսկ բանից առաքելական գրոց:”

Ուրեմն կարմրագիրը ընդարձակ բովանդակութեան մէջ ալ վկայութեանց կարգն ու քանի՞օնութիւնը ցոյց պիտի տայ եւ առաքելական իւրաքանչիւր թղթին հետ պիտի վերջանայ. իսկ սեւագիրը պիտի շարունակուի չորեքտասան թղթերու տեւողութեամբ, այսպէս օրինակի համար (Թ. 71, 2. թղ. 494ա).

ԼԳ (կարմրագիր)	ԼԵ (կարմրագիր)	ԼԸ (կարմրագիր)
ԺԱ (սեւագիր)	Ա (սեւագիր)	Դ (սեւագիր)

Թուարկումները, պիտի նշանակեն թէ Հոովմայեցոց թղթոյն մէջ “ո՞ գիտաց զմիտս Տեառն,” եւ այլն հատուածը ընդհանուր Ս. Գրքէն առնուած վկայութեանց մէջ 36.

կարգն ունի, իսկ Նսայեայ մարգարէութենէն քաղուած 11. վկայութիւնն է, նոյնպէս «խորհեցարուք զբարիս առաջի Տեառն» խօսքը նոյն թղթոյն մէջ ընդհանուր Ս. Գրքէն յառաջ բերուած վկայութեանց մէջ 37. կարգն ունի, իսկ Առակաց զրքէն հանուած ա. վկայութիւնն է, ինչպէս նաեւ «իմ՝ են վրէժխնդրութիւնք» եւ այլն նոյն թղթոյն մէջ դարձեալ 38. ընդհանուր վկայութիւնն է, իսկ Բ. օրէնքէն մէջ բերուած 4. վկայութիւնն է եւ այլն: Յետոյ այս թիւերն անփոփոխ պիտի զետեղուին համապատասխան տեղեր նաեւ առաքելական թղթոց լուսանցքին վրայ՝ նշանակելու համար վկայութեանց քանիօնութիւնն ու կարգը: Եւթադեան այն կարգադրութեան քայլ առ քայլ հետեւած է հայ դասական թարգմանիչը ու հայ Ս. Գրքի կարգադրիչները խնամով զետեղած են կարեւոր այս լուսանցագրութիւններն, այսպէս օրինակ (Թ. 71 2. թղ. 498ա)

$\frac{\tilde{\eta}}{\text{յարար}}$	(Թղ. 498բ)	$\frac{\tilde{\theta}}{\text{յարար}}$	(Թղ. 509ա)	$\frac{\tilde{\omega}}{\text{յիսայ}}$	(Թղ. 504ա)	$\frac{\tilde{\epsilon}}{\text{իյորա}}$
$\frac{\omega\delta\eta\theta}{\omega}$		$\frac{\omega\delta\eta\theta}{\varphi}$		$\frac{\omega\psi}{\varphi\epsilon}$		$\frac{\omega}{\omega}$

որոնք ճշտօրէն կը համապատասխանեն ընդարձակ բովանդակութեան տուած ընթերցուածներուն, այսպէս Հոովմայեցւոց թղթոյն մէջ զ [կարմիր] վկայութիւնը առնուած է առաջին անգամ՝ ա [սեւ]՝ «յԱրարածոց», նոյն թղթոյն մէջ թ [կարմիր] վկայութիւնը երրորդ վկայութիւնն է՝ զ [սեւ] «յԱրարածոց», Ա. Կորնթացւոց թղթոյն մէջ ա [կարմիր] վկայութիւնը Նսայեայ մարգարէութենէն բերուած 15. վկայութիւնն է, այսինքն Նսային տասնուչորս անգամ վկայութեան կոչուած է Հոովմայեցւոց թղթոյն մէջ եւ այժմ՝ Ա. Կորնթացւոց թղթոյն մէջ անգամ մըն ալ վկայութեան կ'առնուի, որով համագումար կու տայ տասնեւհինգ¹: Հինգերորդ դարէն մնացած ու անեղծ մեզի աւանդուած այս լուսանցագրութիւնը ամէն պարագայի տակ աւելի հին եւ հետեւաբար աւելի հեղինակաւոր է քան Cod. Hի իրապէս անկատար ձեւի մը տակ (in an incomplete form) մեզի փոխանցած լուսանցագրութիւնը, ուր ոչ թէ շատ պարզ տարազը (more simple scheme) յաւելուածական կերպաւորումներ է կրած, այլ ճիշդ հակառակէն կատարելագոյն ձեւն է որ տուած է իր նախկին ամբողջութիւնը: Այսպէս R o b i n s o n ի հակառակ արտայայտուելով, իսկոյն հարկ կ'ըլլայ եզրակացընել թէ սեւ եւ կարմիր թիւերու զանազանութիւնը բացատրելու համար խմբագրուած յառաջագիրներն իբրեւ անհրաժեշտ մասեր բովանդակութեանց՝ անբաժան են վկայութեանց եւթադեան համաոտ եւ ընդարձակ հարազատ բովանդակութիւններէն: Բանի որ շատ հաւանական է թէ Եւթադ Պաւղոսի թղթոց աստուածեղէն վկայութեանց բովանդակութեան համապատասխան բովանդակութիւններ չէ խմբագրած Գործք Առաքելոցի եւ Կաթ. թղթոց համաոտ կազմածին մէջ, բնական է թէ սեւ եւ կարմիր թիւերու զանազանութիւնը բացատրելու պաշտօն ունեցող «յառաջագիր»ներ ալ չէ յօրինած: Հայ թարգմանութեան մէջ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթ. թղթոց «յառաջագիր»ներուն պակասը ցոյց

¹ Մայր Յուցակի մէջ Թ. 192 Ձեռագրի լուսանցագրութիւններու մասին Սարգիսեան կու տայ ի մէջ այլոց նաեւ սա տեղեկութիւնը՝ «իսկ արտաքին լուսանցից վրայ նշանակուած են... քանիօնութիւնք կամ թիւք տանց, ստիք, ընթերցուածք, եւ որ ամէնէն աւելի ուշադրութեան արժանի են՝ կոչմունք կամ տեղիք Գրոց՝ հին կտակին եւ աւետարանաց, հանդերձ խրեց քննող գլխահամարով եւ տնտեսամարով (!), այսպէս ԻԶ. (յերկրորդ օրինաց) Գ. (Ա, էջ 795). այս տողերէն յայտնի կ'ենք թէ Սարգիսեան, որ մասնաւոր ուսումնասիրութեան նիւթ առած է եւթադեան հարցը, եւ ոչ իսկ ըմբռներ է Եւթադեան թուարկումի մեթոդը:

կու տայ թէ Եւթաղի անունով եւ եւթաղեան նմանողութեամբ է որ յերկրուած են նաեւ ներկայ յոյն ձեռագիրներու մէջ պահուած Գործոց եւ Կաթ. թղթոց «յառաջագիր»ները: Պաւղոսի թղթոց վկայութիւններու բովանդակութեանց «յառաջագիր»ները տնահամար չունին հայ ձեռագիրներու մէջ:

Մանուկ: — Պաւղոսի թղթոց վկայութեանց ինչպէս համաձայն նոյնպէս ընդարձակ բովանդակութիւններու կցուած են մանր գրութիւններ, որոնք որքան ալ աննշանակ թուին չեն կրնար իրենց կրած լեզուի դասական դրոշմէն դատելով՝ չկազմել մաս Եւթաղի հարազատ գործերուն: Մանր այս գրութիւններն են՝ 1. «Եւ գրեցան յայլ եւ այլ քաղաքաց թուղթք չորեքտասանք» եւ այլն որ ունի «տունք ժք = Ե՛» (Z., էջ 546). 2. «Եւ գրեցան ի Պաւղոսի երեսաց միայնոյ թուղթք հինգ», որ ունի «տունք ժգ», մինչ Z. ունի նոյնպէս Ե՛ (էջ 547). այս երկու գրութիւնները կցուած են վկայութեանց համաձայն բովանդակութեան. եւ 3. «Այս ինչ է ի գիրս Պաւղոսի թուղթք չորեքտասանք» եւ այլն, որ կցուած է վկայութեանց ընդարձակ բովանդակութեան եւ յոյնին նման չունի տնահամար (Z. 569). Die Zeugenreihe für diese zwei (ըսէ երեք) Verzeichnisse gestattet kaum einen Zweifel, dass sie zu den Beigaben des Euthalius gehören... Auch passen diese Aufzählungen für den Statistiker, als welcher sich uns bisher Euthalius präsentiert hat. Այս տողերը գործնք v. Soden, է. դարու իր Եւթաղին համար կը գրէ (էջ 661), կը պատշաճին առաւելապէս եւ կատարելապէս հինգերորդ դարու մեր Եւթաղիին: — Յոյն ձեռագիրներու մէջ աւանդուած διὰ τὸ Παύλου ἐπιστολὰὶ δεκατέσσαρες λέγονται. գլխակարգութեամբ անիմաստ մանր գրութիւնը (Z., էջ 570), որ կը գտնուի նաեւ սխալմամբ Աթանասի վերագրուած σόνοψιςի մէջ (Migne, 28, էջ 284—437), հայ ձեռագիրները չեն ճանչնար. կարելի է հետեւաբար կասկածիլ ծանրապէս նոյնին հարազատութեան մասին եւ լիուրի իրաւունք տալ Robinsonի վճռելու թէ the heading is absurd; for the note itself does not attempt to answer the question: and both (այս գրութիւնը եւ Հոովմայեցոց թղթոյն «պատճառ»ը) are interpolations into the Euthalian work (Euthaliana, էջ 20), որուն կը ծայնակցի նաեւ v. Soden ղիտել տալով թէ «Եւթաղի համար բոլորովին օտար հարց ու պատասխանի ձեւով այս գրութիւնն այն տպաւորութիւնը կը ձգէ, որ զայն Եւթաղինքն անձամբ չէ խմբագրած (էջ 663):